

RECENZII ȘI PREZENTĂRI DE CĂRȚI

ION BUDAI-DELEANU, *Opere. Țiganiada. Trei viteji. Scrieri lingvistice. Scrieri istorice. Traduceri*. Ediție îngrijită, cronologie, note și comentarii, glosar și reperi critice de Gheorghe Chivu și Eugen Pavel. Studiu introductiv de Eugen Simion, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2011, 1354 p.

Apariția volumului *Opere* de Ion Budai-Deleanu, publicat de Fundația Națională pentru Știință și Artă a Academiei Române, a constituit un adevărat eveniment editorial. Volumul a fost realizat, la propunerea acad. Eugen Simion, de doi eminenți filologi, Gheorghe Chivu și Eugen Pavel, autori a numeroase volume și studii de filologie și lingvistică, buni cunoscători ai literaturii noastre vechi, stimulați, poate, și de apropierea unui moment aniversar – 200 de ani, de la terminarea de către Budai-Deleanu a variantei definitive a *Țiganiadei* (1812, varianta B).

În acest volum sunt publicate, pentru prima dată împreună, *Țiganiada* și *Trei viteji* (texte integrale) și cele mai importante scrieri lingvistice, istorice și traduceri. Din scrierile lingvistice și istorice mai întinse, s-au ales capitole sau fragmente interesante pentru cititorul de astăzi, iar lucrările redactate în latină și germană sunt urmate de traducerea românească, pentru a fi accesibile unui public mai larg. Eleganta ediție academică a fost imediat remarcată și elogios comentată în revistele de cultură.

Publicarea în colecția *Opere fundamentale* înseamnă totodată și stabilirea locului lui Budai-Deleanu în istoria literaturii, alături de mari personalități, de talia lui Cantemir și Hasdeu, așa cum afirmă acad. Eugen Simion în *Studiul introductiv*. Un *Studiul introductiv* amplu, esențial, în centrul căruia se află scrierile beletristice, mai ales *Țiganiada*, pe care o numește „ficțiune barocă de tip carnalesc”, „poezie goliardică”, „o capodoperă ironică, o capodoperă de limbaj, creația unui latinist luminat, care, spre deosebire de înaintașii săi, știe să mânuiască satira, tot atât de bine ca și retorica înaltă”. Acad. E. Simion subliniază, printre altele, complexitatea alegoriei lui Budai-Deleanu și „simțul creator al limbii”, „imaginația lingvistică”, care îl apropie de Arghezi, „extraordinara inventivitate lexicală, proprie scriitorilor mari”, care se manifestă nestăvilit și în onomastică. Alături de „geniul verbal”, Eugen Simion scoate în evidență marele lui talent poetic, minimalizat sau chiar contestat de unii critici literari.

Din *Cronologia* foarte utilă, foarte bine întocmită, care a presupus o cercetare laborioasă, aflăm alături de puținele date biografice care se cunosc despre Budai-Deleanu, și foarte amănunțite precizări care interesează istoria literară privind munca și activitatea sa, data și locul unde au fost începute sau terminate unele scrieri, apoi, când și unde au apărut edițiile (postume) ale lucrărilor sale. Ar fi fost interesante mai multe informații despre familia sa poloneză și despre descendenții lui, precum și amănunte privind descoperirea și recuperarea de către Gh. Asachi a manuscriselor lui Budai-Deleanu și a altor documente. Așa cum rezultă din comentariul de la p. 1197 a volumului, descendenții au încercat să valorifice manuscrisul *Disertatio historica de origine Slavorum*, pregătit și corectat de Budai-Deleanu, solicitând un aviz de tipărire în 1820, dar nu au reușit, în final, să-l publice.

În *Nota asupra ediției* este prezentat felul în care au procedat editorii la întocmirea volumului, cum au selectat textele, după ce criterii, și ce izvoare au folosit. Au apelat la edițiile, pe care le numesc de referință, deja existente, dar au efectuat, pentru clarificări și deplină certitudine, repetate confruntări cu manuscrisele. Menționarea mai vizibilă a edițiilor folosite, cu numele editorului și al celor care au efectuat traducerea, era necesară, pentru evitarea neînțelegerii.

Tot aici se precizează și care este contribuția fiecăruia. Astfel, E. Pavel s-a ocupat de textele beletristice și de traducerea din *Metastasio*, iar Gh. Chivu de textele lingvistice, istorice și de restul traducerilor. Editorii prezintă și principiile după care s-au condus pentru a depăși problemele dificile ridicate de transcrierea textelor, scrise de Budai-Deleanu atât cu caractere chirilice cât și cu ortografie latină etimologizantă, cu multe ezitări și inconsecvențe. Precizând valorile literelor chirilice și ale celor latine, cei doi editori au realizat nu o transliterare, ci o transcriere interpretativă a textelor, conducându-se, în general, după normele ortografice și de punctuație actuale. Unele excepții, ca în exemplul următor, din *Țiganiada*, respectă dorința lui Budai-Deleanu, care, prin intermediul lui Mitru Perea, decide păstrarea unei consoane duble (r) pentru evitarea unei (parțiale) omonimii: „autorii pretutindine scrie *fierr*, iar nu *fier*, [...] că așa trebu să scrie, fiindcă amintrele nu s-ar putea deosăbi de la *fiere*, care este cu totul altă ceaea”. Tot în *Notă asupra ediției* se face o trecere în revistă a încercărilor de a tipări lucrările lui I. Budai-Deleanu, descrise de Al. Papiu-Ilarian în 1870. Publicarea între 1875 și 1877, de către Th. Codrescu, a primei variante din *Țiganiada*, cu erori de interpretare și transcriere, a fost urmată de alte editări neștiințifice (Virgil Onițiu, Mihail I. Procopie și alții). Abia în 1925 apare ediția lui Gh. Cardaș, care tipărește *Țiganiada* (varianta B), iar în 1927 *Trei viteji*, dar cu numeroase greșeli de transcriere. Prima ediție științifică este cea lui J. Byck din 1953, apoi ediția critică a lui Florea Fugariu din 1974–1975.

Interesante sunt *Notele și comentariile* editorului E. Pavel legate de străduința de a reda cât mai fidel textele beletristice *Țiganiada* și *Trei viteji*. Alte comentarii se referă la datarea și la raportul valoric între cele două variante A și B (amintind și o posibilă variantă C) ale *Țiganiadei*, concludizând că B, reprodusă în volum, poate fi considerată versiunea definitivă. Pornind de la edițiile anterioare Cardaș, Byck și F. Fugariu ca bază de lucru, corectând inexactități de transcriere, grafii interpretate incorect, intervențiile (discutabile) în prozodie din ediția F. Fugariu, lecțiuni greșite perpetuate uneori de la o ediție la alta, apelând întotdeauna la manuscris, ajutat și de mijloacele moderne de lucru, E. Pavel a reușit o redare impecabilă a textului. Atrage atenția comentariul legat de versul 18 din *Țiganiada: murgeștile păgâne gloate*, în locul lecțiunii corecte *turceștile păgâne gloate*. Eroarea pornește de la ed. Cardaș, dar e păstrată cu obstinație și de J. Byck și de F. Fugariu, deși fusese semnalată și de diverși recenzenti sau comentatori (printre care D. Popovici sau G. Istrate) și în ciuda faptului că, în manuscris, cuvântul *turceștile* e scris clar, *păgâne gloate* fiind evident turcii; în plus, *murg* și derivatele sale, printre care și *murgești*, se referă în epopee numai la Țigani și niciodată la turci.

Lecțiunile greșite pot conduce la înregistrarea în dicționare a unor cuvinte inexistente în limbă, ca în cazul lui *rândelete* din ediția Cardaș, care fusese introdusă de către S. Pușcariu în bibliografia *Dicționarului Academiei*. Forma *rândelete* a indus în eroare un filolog de talia lui V. Bogrea (vezi DR, IV, p. 840), care a propus și o etimologie: „în ce privește contaminația bazei ungurești *rend* cu un cuvânt românesc asemănător, putem cita cazul unui *pe rândelete* = ung. *rendelet* „comandă, ordin” + *pe îndelete*, în *Țiganiada* (ed. Cardaș, p. 244)”. J. Byck dă forma corectă: *pe îndelete*.

Țiganiada și *Trei viteji*, dar și textele lingvistice și istorice constituie o lectură dificilă. Mai ales lexicul, care conține cuvinte vechi, forme dialectale și creații personale, ridică numeroase probleme în fața cititorului modern. Editorii au întocmit un foarte util glosar, pentru a facilita lectura, dar au redus foarte mult lista de cuvinte; glosarul trebuia să fie mult mai cuprinzător. Sunt înregistrate cuvinte cu fonetisme specifice zonei Hunedoara, de tipul *tinăr* pentru *tânăr*, sau interesante hiperurbanisme de tipul *piică* pentru *chică*, *rânțează* pentru *rânchează* și altele. Definițiile, de obicei prin sinonim sau lanț de sinonime, sunt de obicei corecte, uneori inexacte (ca de pildă la *ojog*, *obadă*, *holdă*, *duc* „călăuzitor” – mai bine „conducător”, *periferie* „ținut, regiune” – insuficient, căci lipsește tocmai elementul definitiv: „mărginaș în raport cu centrul” etc.), în alte cazuri incorecte (*ceternă* „cisternă” – de fapt „jgheab”, *gust* „tihnă” ?), indicații gramaticale greșite (ca *aplecare* vb.; e drept că așa cerea Budai-Deleanu în *Lexicon*, vrând să reînvie valoarea verbală a infinitivelor lungi, dar regula nu se aplică cu consecvență) și altele. Unele nelămuriri s-ar clarifica, eventual, dacă cititorul ar putea să controleze cuvântul, să citească contextul. De aceea se impunea, obligatoriu, indicarea paginii, sau a numărului versului, sau a cântului și numărul strofei, cum a procedat J. Byck.

Budai-Deleanu rămâne, pentru cei mai mulți cititori, autorul *Țiganiadei*. Operele sale lingvistice și istorice, lucrări erudite, scrise de obicei în latină sau germană, sunt mai puțin cunoscute, rămân

în zona de interes a savanților, de obicei istorici sau filologi; unele dintre ele au fost publicate (târziu) numai în ediții științifice de înalt nivel. Astfel sunt *Scrieri lingvistice*, 1970, ediție de Mirela Teodorescu și Ion Gheție, și *Scrieri inedite*, ediție de Iosif Pervain, memoriul despre Bucovina publicat și tradus de G. Bogdan Duică, 1894, reluat de I. Nistor, 1915, și de A. Armbruster, 1993, precum și de Radu Grigorovici, *Bucovina în primele descrieri geografice, istorice, economice și demografice*, 1998, iar *De originibus populorum Transylvaniae*, în ediție critică, 1991, de L. Gyémánt.

În secțiunea de lingvistică și istorie sunt reproduse, alese cu grijă, de către editorul Gh. Chivu și însoțite de substanțiale note și comentarii, capitole din lucrări finisate sau definitivite pentru tipar, „care individualizează concepția lingvistică și istorică” a marelui învățat. Prima este *Fundamenta grammatices linguae romaenicae*, redactată în latină, terminată în 1812. Din aceasta, Budai-Deleanu a tradus în română un fragment pentru a-l trimite lui Petru Maior – *Temeiurile gramaticii românești*, reprodus parțial în acest volum. Budai-Deleanu cunoștea lucrarea lui Samuil Micu și Gh. Șincai (*Elementa linguae dacoromanae sive valachicae*, din 1780) și a lui Ianache Văcărescu (*Observații sau băgări-dă-samă asupra regulilor și orânduielelor gramaticii rumânești din 1787*), pe care le prețuia. Ca și ceilalți reprezentanți ai Școlii Ardelene, el susține descendența pur romană a poporului român, dar este primul care afirmă originea limbii române și a limbilor romanice din latina populară, și nu din latina clasică, limba lui Cicero.

Preocupat de problemele de ortografie (pe larg expuse în *Teoria ortografiei românești cu slove lătinești*), dorește introducerea alfabetului latin în scriere, considerându-l cel mai potrivit pentru limba română, fiind totodată adeptul necondiționat al etimologismului. În Prefața la *Fundamentele gramaticii* există liste de cuvinte românești grupate pe origini, traduse în latină, între care este cea a elementelor de origine slavă. Aceste tabele se constituie în prima cercetare etimologică a vocabularului românesc. Ele se regăsesc și în *Introducerea istoricească a Lexiconului*.

Dintre lucrările lingvistice, cea mai importantă este *Lexicon românesc-nemțesc și nemțesc-românesc alcătuit de Ioan Budai, chesaro-crăiescul sfetnic la județul nemeșilor în Livău. Tomu I, ce cuprinde în sine Lexiconul românesc-nemțesc*. Budai-Deleanu era conștient de valoarea și importanța lucrărilor lexicografice – lexicoane, în terminologia timpului – ca pietre de temelie la zidirea unei culturi: „o carte ce să poate zice spița cea dintâi a culturii”, cât și de efortul impus pentru înfăptuirea lor: „nu o dată mă aflam biruit de greutatea și mahnicioasa nespornicia lucrului, care nimene nu poate să-l preceapă, numa cel ce este osândit a face lexicoane”. El continuă să lucreze, îndemnat de „iubirea de neam” și de dorința „de a vedea cândva și întru poporul românesc [...] răsărind bunele învățături” (*Prefație*). Era terminat în 1818, dar începuse lucrul cu circa 35 de ani înainte, având ca model dicționarele străine pe care le cunoscuse încă pe când era student la Viena. Lexiconul are două prefețe: una în germană, alta în română și o *Introducere istoricească*, în care se ocupă de originea și numele românilor, de originea și formarea limbii române, de persistența, continuitatea românilor în Dacia, probleme ce se află expuse pe larg și în *De originibus populorum Transylvaniae*. Tot în *Introducere* se află cele 14 tabele cuprinzând cuvinte românești grupate pe origini și indicarea cărților din care a scos material lexical (sunt menționate uneori *Biblia*, *Mineiul*, *Psaltirea*, adesea Dosoftei), lucru neobișnuit pentru vremea aceea la redactarea unor dicționare bilingve. Cu scop ilustrativ, autorii reproduc și câteva pagini din *Lexicon* (eșantioane din literele *a*, *g*, *p*). A încercat să-și publice *Lexiconul* întâi la Viena, apoi la Buda. Decesul lui, survenit în 1820, a împiedecat realizarea tratativelor pentru tipărire. Astfel, această lucrare, care ar fi marcat o dată importantă în istoria lexicografiei românești, a rămas în manuscris. O observație interesantă face Radu Cernătescu în articolul *Shakespeare și colindele românilor*, din „România literară”, nr. 50/13 dec. 2013, p. 20. Acesta constată că Dicționarul Academiei (DA) reproduce „ad litteram” ceea ce scrisese Budai-Deleanu în *Lexiconul românesc-nemțesc* despre *ler*: „*ler* este un cuvânt obișnuit încă la poporul din Transilvania, îndeosebi în colinde sau cântece de Crăciun, în forma *Leru-doamne*, care se repetă după fiecare vers sau strofă”. Aceasta este, probabil, prima consemnare a cuvântului *ler*, cuvânt cu etimologie controversată, într-o lucrare lexicografică.

În Bibliografia DA nu e menționat *Lexiconul*, dar el a fost incidental utilizat în redactarea Dicționarului academic, ca în cazul de mai sus. În Dicționarul Academiei, serie nouă, manuscrisul

Lexiconului a fost introdus în bibliografie, fișat și folosit și constituie, o sursă prețioasă pentru prime atestări.

În *Note și comentarii*, Gh. Chivu, care s-a ocupat de editarea părții lingvistice și istorice, oferă informații competente în legătură cu alte dicționare pe care Budai-Deleanu intenționa să le redacteze: dicționarul german-român, care urma să fie partea a doua a *Lexiconului român-german*, un dicționar latin-român, un *Lexicon pentru cărturari*, care ar fi cuprins neologisme, și altele.

În capitolul scrierilor lingvistice se află incluse, deși ar fi fost mai potrivită o secțiune de *Corespondență*, care însă trebuia neapărat îmbogățită, două scrisori adresate Tipografiei Regale de la Buda, în încercarea tipăririi *Lexiconului*, numit aici *Dicționarul românesc*.

Scrierile istorice publicate în volum încep cu memoriul *Scurte observații asupra Bucovinei*, redactat în germană, publicat prima dată și tradus de G. Bogdan-Duică. Prezintă date semnificative despre istoria, geografia, economia și populația din această regiune, parte a Moldovei de Sus, cedată de turci austriecilor, și Budai-Deleanu face o critică aspră la adresa corupției și a nedreptăților comise, sub protecția legii, în acest colț marginal al Imperiului.

În principala sa operă istorică scrisă în latină, *Despre originile popoarelor din Transilvania*, este preocupat, ca și ceilalți reprezentanți ai Școlii Ardelene, de problemele majore ale românilor din Transilvania.

Ultima secțiune a volumului grupează traduceri, începând cu fragmentul din piesa *Temistocle* de Pietro Metastasio, păstrat în manuscris, precum și fragmente din tipărituri, volumașe cu subiect didactic, juridic, sau sfaturi pentru cultivatorii de tutun. Toate, însoțite de informații de ordin istoric, de note și comentarii documentate, temeinice, amănunțite, de mare competență. Volumul se încheie cu *Repere critice*, alese cu pricepere și deplină cunoaștere a autorilor selecționați. Ar fi fost foarte util un indice de nume.

Un volum cu adevărat necesar pentru ca cititorul de astăzi să cunoască „dimensiunile reale ale unui autor de anvergura marelui învățat ardelean”, o ediție critică de mare ținută filologică, care ne descoperă portretul spiritual al acestui erudit, poet și patriot, prodigios cărturar și gânditor iluminist.

IOANA ANGHEL

Institutul de Lingvistică și Istorie Literară

„Sextil Pușcariu”

400165 Cluj-Napoca, str. Emil Racoviță, 21

CRISTINA-IOANA DIMA, *Apocalipsul Maicii Domnului. Versiuni românești din secolele al XVI-lea–al XIX-lea*. Studiu monografic, ediție și glosar, București, Editura Academiei Române, 2012, 330 p.

Prin volumul *Apocalipsul Maicii Domnului. Versiuni românești din secolele al XVI-lea–al XIX-lea*, Cristina-Ioana Dima continuă direcția de cercetare deschisă în literatura de specialitate de studiile lui B. P. Hasdeu și M. Gaster. Este vorba despre cercetarea cârților populare, care s-a bucurat de interesul cărturarilor români începând din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în contextul unei revalorizări a culturii poporului, în general, concretizată printr-o atenție din ce în ce mai mare acordată limbii vorbite, folclorului, credințelor și obiceiurilor populare, precum și literaturii care a circulat sub forma acestor scrieri.

Apocalipsul Maicii Domnului este un apocrif construit pe o narațiune simplă, care redă călătoria Fecioarei Maria în locurile destinate păcătoșilor în Lumea de Dincolo. Astfel, textele relatează